

KULTURVÄRDEN

RANGLIGA FYND

Stockholms första invånare

KAPTENSGÅRD I OMVANDLING

Arrendator med hästvissioner

GUSTAV VASA KLIVER ILAND

Det moderna Sveriges uppkomst

K

DEN STOLTA KANONEN

Batteri Arholma var skyddet mot öst

KRÄVANDE UPPDRAG

Arkitekterna som lyfter kulturarvet

DALARÖ SKANS UPPRUSTNING

Ritning med sköna detaljer

Fönster mot
GOTTLAND

EN MÄRKLIG TID

DET HÄR HAR onekligen varit en annorlunda vår, präglad av social distansering. Det redaktionella arbetet har vi i princip skött hemifrån, men trots det finns det mycket att berätta om. Och därför passar det väl bra – just i denna märkliga tid – att kunna bjuda på ännu ett fullspäckt nummer av Kulturvärden.

Den här sommaren presenterar vi gotländska kulturella sevärdheter som tema – från fästningar till kloster. Det är fina utflyktsmål att njuta av, men besöken får skjutas på framtiden med tanke på de nuvarande rese-rekommendationerna. Vi tar även en tur till Arholma i Stockholms skärgård för att titta på spännande objekt från kalla kriget – och vattenreningsanläggningen hos vår hyresgäst. Och så hälsar vi på de nya arrendatorerna på Ådö kaptensboställe som har många visioner för sitt nya boställe samt tar en pratstund med två av SFV:s slotts- och husarkitekter för att höra mer om deras viktiga uppdrag.

Utöver det blir det också lite om skelettfynd, gamla ritningar av Dalarö skans, anekdoten om Gustav Vasas landstigning i Kalmar samt en krönika av riksarkitekt Helena Bjarnegård. Vålfyllt som sagt.

Trevlig sommarläsning önskar redaktionen genom

MIA FERNLUND
chefredaktör

FOTO: JEANETTE HÄGLUND

”Vi stödjer våra hyresgäster”

FOTO: ARCTIC LIBRARIES

Det har varit en annorlunda vår på grund av coronapandemin. Jan Olov Westerberg, fastighetsdirektör, hur har Statens fastighetsverk påverkats?

– Det har varit en stor belastning både internt och externt. Vi har varit tvungna att förändra arbets-sätt samtidigt som olika faktorer påverkar både medarbetare och hyresgäster.

Vilka är de största interna förändringarna?

– De som kan arbeta hemifrån gör det, men vissa medarbetare måste vara på plats. En särskild planering har gjorts för att byggnader som är av samhällskritisk betydelse, särskilt regeringens

och statschefens lokaler, ska fungera. Vi kan också se fördröjningar i projekt, bland annat på grund av att arbetskraft inte kunnat komma in i landet och brist på kritiska reservdelar.

Och hur ser det ut för den externa verksamheten?

– Vi är landets största uthyrare av besöksmål och många företag inom besöks-näringsen har tappat sin kundkrets. Vi gör allt vi kan för att ge stöd inom ramen för det regelverk som regeringen har satt upp. Mycket tid går åt till att hantera hyresrabatter, anstånd och att stödja oroliga hyresgäster.

Finns det någon positiv lärdom att dra av det rådande läget?

– Ja faktiskt. Nu när svenskarna inte reser utomlands hoppas vi att de tar ”svemester” och upptäcker sitt kultur- och naturarv. Även om många byggnader kommer att ha begränsat öppethållande omges de ofta av parker och trädgårdar som är perfekta för picknick och promenader.

MIA FERNLUND

KULTURVÄRDEN NUMMER 2, 2020

Statens fastighets-
verk ger ut Kultur-
värden fyra gånger
per år för att du
ska få kunskap om Sveriges
kulturarv. SFV:s uppgift är att
se till att fastigheternas själ
och karaktär lever och bevaras
till kommande generationer.
Genom staten är du delägare,
tillsammans med tio miljoner
andra svenskar.

Ansvarig utgivare

Dan Svanell

Chefredaktör Mia Fernlund

Redaktionell produktion

Springtime-Intellecta

Redaktör Johan Wickström

Art Director Sara Bidö

Korrektur Helena Walldow

Texter Mia Fernlund, David

Grossman, Elisabet Hesseborn,

Maria Ugglå, Johan Wickström

Foto Arkeologikonsult, Arctic

Libraries, Melker Dahlstrand,

Åke E:son Lindman, Mia

Fernlund, Hanna Franzén, Kjell

Holmner, Jeanette Hägglund,

Urban Jörén, Mikael Lindberg,

Lars Lundqvist, Johan Monsen,

Dick Norberg

Illustration Beata Boucht,

Sven Malmberg

Repro Turbin

Tryckeri Norra Skåne Offset

www.sfv.se

issn 1104-845x

Omslaget Fönster i Roma

kungsgårds tidigare vist-

husbod, troligen från den

f.d. klosterkyrkan.

Foto: Mia Fernlund/SFV

Kontakta oss

Kundservice www.kulturvarden.prensenservice.se eller 08-522 183 52

Redaktionen kulturvarden@sfv.se eller 010-478 70 00

Postadress Kulturvärden, Box 2263, 103 16 Stockholm

FOTO URBAN JÖRÉN

6

GODSET SOM SADLAR OM
Kaptensbostället på Ådö har fått nya arrendatorer

FOTO SIV/MIA FERMLIND

14

KONTRASTERNAS Ö – GOTLAND
Vi bjuder på en snitslad bana i kulturarvet

FOTO MELKER DAHLSTRAND

28

DE VÄRNAR KULTURMILJÖN
Slotts- och husarkitekterna står för kontinuiteten

FOTO MELKER DAHLSTRAND

34

KUGGE I KALLA KRIGET
Batteri Arholma var Stockholms nordligaste utpost mot öst

BILDEN 5
Obeliskan sätts på plats igen

ANEKDOTEN 12
Gustav Vasa stiger iland

UPPTÄCKT 26
Skeletten vid Stockholms slott

SKISSEN 32
Dalarö skans anno 1766

KRÖNIKA 39
Riksarkitekten om historiska lösningar

FOTO MELKER DAHLSTRAND

Rosenbad under renovering

SKÅNSKA BANKENS vackra gamla bankhall är ett av många rum i kvarteret Rosenbad i Stockholm som just nu genomgår en genomgripande renovering.

– Bankhallen restaureras och vi tar bort en gradäng så att rummet blir stort och luftigt igen, säger Rebecka Kessler, projektledare på SFV.

Sedan kvarteret byggdes om för regeringskansliet på 1980-talet har bara vanligt underhållsarbete genomförts. Därför påbörjade Statens fastighetsverk 2019 en genomgripande renovering av hela kvarteret – med nya installationer, nya yttskikt och renovering av antikvariska rum. Renoveringen beräknas vara klar hösten 2021. Under arbetet har Regeringskansliet tillfälligt flyttats till andra lokaler i regeringskvarteren.

FOTO KJELL HOLMNER

FÄSTNINGEN FÅR NYA LEDNINGAR

NYA ÄLVSBORGS fästning är ett av västkustens mest attraktiva besöksmål. Då ön för närvarande inte har någon hyresgäst passar Statens fastighetsverk på att under sommaren förse fästningen med helt nya ledningar för vatten, spillvatten, fiber och högspänning.

– Det innebär att vi lägger nya, cirka två kilometer långa ledningar på havsbotten, säger Thomas Andreasson, fastighetsförvaltare vid SFV.

FOTO SFV/KATRIN FURUSTIG

BARFOTASTIG FÖR ALLA SINNEN

EN BARFOTASTIG håller just nu på att ta form på Kärnsön i Lovö naturreservat, på väg mot Drottningholm utanför Stockholm. Stigen är 250 meter lång och består av olika underlag.

Tanken med stigen är att besökaren, efter att ha tagit av sig strumpor och skor, ska använda alla sina sinnen under den korta promenaden. I närheten av barfotastigen finns också en fin ny rast- och grillplats.

FOTO SFV/MATS LARSHAGEN

UT OCH NJUT I KULTURARVET

DET BLIR EN annorlunda sommar för många som är vana att kуска runt på utflykter i kulturarvet. En del besöksmål håller öppet, men många har i stället digitala rundvandringar via sina webbsidor. Utomhusutflykter finns det dock gott om. Vid många av våra besöksmål finns parker och trädgårdar perfekta för promenad och picknick. Och i skog och mark finns cykel- och vandringsstigar, till exempel på Lökholmsudd på Bogesundslandet (bilden). Så ut och njut.

FOTO SFV/ANTON GRÄFORS

GODKÄND BISYSSLA PÅ HARPSUND

PÅ HARPSUND, statsministerns fina representationsbostad i Mellösa utanför Flen, surrar det lite extra i den fina trädgården av nya invånare. Sedan i fjol finns ett par egna bisamhällen som tas om hand av SFV:s drifttekniker Anton Gråfors. Bina är nu i full gång med att pollinera allt från maskrosor till äppelträd. Idag bor bina i lånade kupor men under sommaren flyttar de in i nybyggda ”permanentbostäder”.

Vilket lyft!

EN KYLIG VÅRDAG i april lyftes fundamentet till obeliskan vid Stockholms slott på plats igen. Bumlingen i bohusgranit på 40 ton levererades med lastbil från Bohuslän. Statens fastighetsverk tog ner den nästan 30 meter höga obeliskan på Slottsbacken för renovering 2017 eftersom den var i mycket dåligt skick. Obeliskan består av 17 granittrummor och väger sammanlagt cirka 150 ton.

– Det är en utmaning att hantera så här stora och tunga stenblock. I sommar ska vi ha hela den nyrenoverade obeliskan på plats. Då är alla granitblock utbytta, säger Magnus Roos, fastighetschef vid SFV.

Obeliskan uppfördes som ett tack från Gustav III till Stockholms borgerskap för deras vakthållning under ryska kriget 1788–1790. Men den kom på plats först efter kungens död, den 30 oktober 1800, då Gustav IV Adolf avtäckte obeliskan.

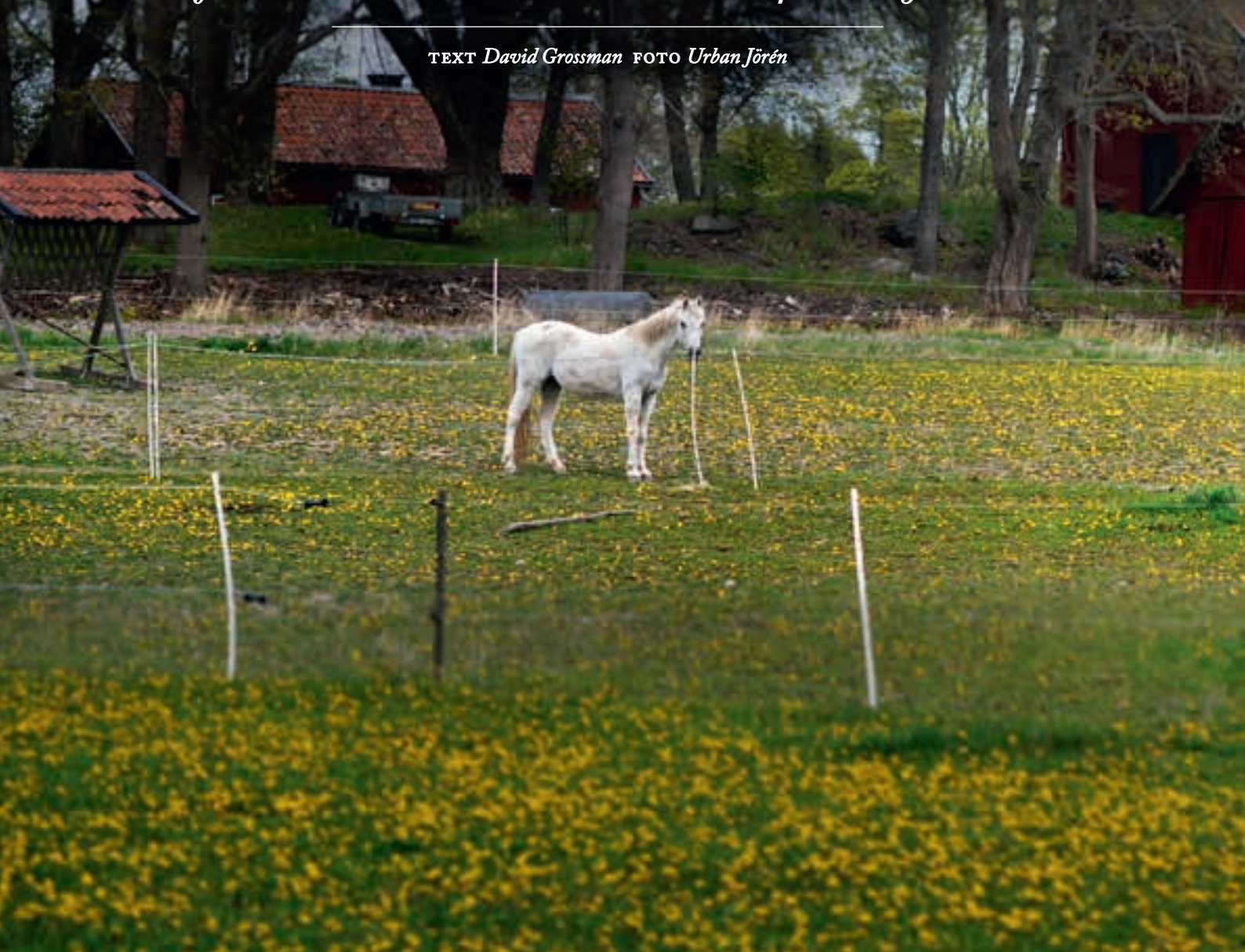
MARIA UGGLA

Hästgård TILL LÅNS

I Statens fastighetsverks förvaltning finns 50 gårdar som arrenderas ut till dem som vill driva lantbruk. Jonas Kullgren och Ida Rehnström, nyblivna arrendatorer av kaptensbostället på Ådö i Sörmland, såg chansen till ett fantastiskt boende och hästverksamhet på den egna ön.

TEXT David Grossman FOTO Urban Jörén

Det finns något eländigt behäftat med begreppet arrenden. Tankarna går till den stackars jordbrukarfamiljen Månsson i Hans Alfredsons film "Den enfaldige mördaren", där rollen som den onda godsägaren görs av regissören själv. Arrendetorparnas vedermödor som Vilhelm Moberg beskriver i några av sina böcker ger även de bilden av människor som arbetar under tuffa villkor och mot slutet, efter många års slit, får lämna gården utan en krona på fickan.

SÅ LÅNGT HISTORIA och fiktion. När vi träffar de nyblivna arrendatorerna Jonas Kullgren och Ida Rehnström finns det visserligen även hos dem tankar på framtida vedermödor, men desto mer lycka över att få möjligheten att bo och verka på en riktig pärla – en egen ö mitt i sjön Båven. På ett gods med ett tjugotal fastigheter, lagård, 55 hektar åkermark

och 24 hektar betesmark. Ett objekt som skulle bli ett riktigt klickbete om det lades ut på Hemnet.

– Det är klart att det känns fantastiskt att vi kan disponera något så unikt och dessutom omöjligt för oss att köpa, säger Jonas Kullgren, där vi sitter i mangårdsbyggnadens vardagsrum med utsikt över ängar och vatten.

PARET TOG ÖVER gården i mars men har ännu inte flyttat in sitt bohag. De har en diger lista med renoveringar och uppfräschningar som ska göras i boningshuset där även Jonas två söner, 14 och 11 år, ska bo. Man skulle, för att tala mäklarspråk, säga att det är ett objekt med invändig renoveringspotential.

Ytskikt, badrum och kök andas 1950- och 60-tal. Den tidigare arrendatorn på Ådö, Carl Gustaf Melin, vars familj varit på ön i 80 år, ansåg på ålderns höst att det var dags att lämna över till nya krafter.

Byggnadernas exteriör är däremot i utomordentligt skick och även i enlighet med de föreskrifter som råder för statliga

»Det är klart att det känns fantastiskt att vi kan disponera något så unikt.«

Hästarna Rembrandt, 22 år, och Elsa, 14 år.

SFV:s jordbruksmark och arrenden

Statens fastighetsverk förvaltar 26 000 hektar i södra Sverige, fördelat på 6 500 hektar åkermark, 6 000 hektar betesmark och 13 500 hektar skog. Dessa marker fördelas på 32 kungsgårdar och militärboställen.

För tillfället finns 1 020 upplåtelser varav 150 rör jordbruk. Av dessa är 50 gårdsarrenden, där det ingår bostad för arrendatorn. Ådö är ett av dessa gårdsarrenden.

SFV Jord har även hyresupplåtelser för bostäder och lokaler samt bostadsarrenden. I ett bostadsarrende äger arrendatorn huset och arrenderar marken av SFV.

byggnadsminnen, en status som Ådö kaptensboställe erhöll 1993. Hela egendomen ska återspegla tiden då ön var militärboställe från slutet av 1600-talet fram till 1875, då det så kallade indelningsverket upphörde och Ådö arrenderades ut till andra.

Att arrendera en jordbruksegendom av Statens fastighetsverk (SFV) är inte bara en summa pengar som årligen ska betalas in – det är även ett åtagande att bevara, sköta och förvalta egendomarna på bästa sätt och i dialog med SFV.

– Man kan säga att vi har gemensam vårdnad. Det som rör brister i fastigheternas tak, väggar och infrastruktur är vårt ansvar. Invändigt är det arrendatorn som bekostar renoveringar och de har även ansvaret för drift och underhåll av egendomen, säger Anders Johansson, som är jordbruksförvaltare på SFV.

INNAN TILLTRÄDE AV ett arrende görs en gedigen genomgång av egendomen för att se vilka brister det finns. Under tre dagar gick den förre arrendatorn, Jonas Kullgren, Anders Johansson och två oberoende så kallade synemän runt på ägorna för att kontrollera skick på hus och mark. Resultatet blev ett 20-sidigt dokument.

Arrendatorns uppgift är att hålla ”arrendestället vid like” som det står i lagen och då ligger denna bristbedömning till grund när det är dags för arrendatorn att lämna arrendet. Är bristerna låt säga 150 000 kronor vid tillträdet och sedan tack vare olika insatser av arrendatorn bara 80 000 kronor vid avträdet kommer SFV att betala 70 000 kronor till arrendatorn. Är det sämre skött så att bristbeloppet ↪

Jonas Kullgren och Ida Rehnström.

I betonggolvet i ladugården möts man av initialerna MvA 1885. Året är byggnadsdatum och MvA var majoren Mauritz von Axelson, den siste officeren som bodde på Ådö. I ladugården byggs nu boxar där hästar ska bo.

har ökat jämfört med tillträde får arrendatorn betala sFV. Nivåerna räknas om för att följa aktuellt penningvärde.

Hur väljer då Statens fastighetsverk ut dem som får arrendera?

– Vi tittar på de sökandes kunskap för att kunna driva en sådan här egendom, och förstås även betalningsförmåga och betalningsvilja. Vi hade fem intressenter och landade till sist i att Johan och Ida var de som passade bäst till att arrendera Ådö, säger Anders Johansson.

Att Jonas Kullgren tidigare varit verksam som förvaltare av kungens Stenhammars gods i trakten och att han är förvaltningskonsult för en stor privat gård i Björnlunda var säkert en bidragande orsak till att sFV bedömde honom som rätt person på Ådö.

Iansökan som Jonas Kullgren och sambon Ida Rehnström presenterade fanns även en plan för att bedriva hästverksamhet på ön, vilket är helt i linje med intentionen att upprätthålla någon sorts djurhållning på egendomen. Det har funnits kor, hästar och får under årens lopp. Ida Rehnström är erfaren hovslagare och har även arbetat med lantbruk på föräldrarnas gård Prästhälla i Gnesta.

Hon visar runt i lagården där man påbörjat arbete med att bygga boxar för åtta hästar där det tidigare varit kostallar.

– Vi kan ta in hästar som behöver konvalescens till exempel efter en benskada. Kanske även inackordering av avelsston. Eftersom vi har betesmarker kan vi även erbjuda

FRÅN KUNGSGÅRD TILL KAPTENSOSTÄLLE

UNDER MEDELTTIDEN var Ådö en sätesgård som 1391 donerades till Vadstena kloster. Efter reformationen gjorde Gustav Vasa Ådö till ett privatägt gods, som då blev en av många kungsgårdar som inrättades för att finnas som boningar när kungarna var på resande fot.

Att Gustav Vasa var intresserad av den sörmländska ön i Båven kan bero på att den ligger strategiskt bra för färder mellan Nyköping upp mot Strängnäs och vidare till Dalarna.

Under Karl XI:s reduktion togs Ådö i anspråk av kronan, först som löjtnants- och senare som kaptensoställe vid Sörmlands regemente.

sommarvistelse för ridskolor som inte har egen mark, och förstås även för kor, säger Ida Rehnström.

Hon påpekar att hon flera gånger varit på Ådö och skott hästar hos den före arrendatorn.

– När Jonas berättade att han sett att sFV sökte ny arrendator på Ådö visste jag redan om det, säger Ida med ett leende.

Den brukbara marken på Ådö är totalt 55 hektar, vilket är på gränsen för att kunna försörja ett hushåll. Anders Johansson påpekar att övriga jordbruksarrenden hos sFV har större arealer.

– Vi vill helst att arrendatorerna är heltidssysselsatta på egendomen, inte bara att de bor där och gör något annat på dagarna. Vår erfarenhet visar att gårdarna blir bäst skötta om det är aktiva jordbruk.

ARRENDEAVTALET SOM Jonas Kullgren och Ida Rehnström skrivit är för fem år, sedan förnyas det i femårsperioder. Frågan som hänger i luften är förstås hur långsiktig och trygg en arrendator kan vara när man själv inte äger sin mark.

– Många ser det som en fördel att arrendera av sFV eftersom vi inte säljer dessa fastigheter och inte heller har anspråk på att själva ta över driften, vilket inte är så ovanligt hos privata jordägare. Efter fem år för vi en diskussion om arrendavgiften och är vi överens rullar det på – något slutdatum finns inte. Och att sälja finns som sagt inte på kartan, säger Anders Johansson.

Den tidigare arrendatorns familj var på Ådö i 80 år. Jonas Kullgren och Ida Rehnström kan, i alla fall om de sköter sina åtaganden, sitta lugnt i båten under lång tid. *

En majdag 1520 stiger adelsmannen Gustav Eriksson i land på en udde utanför Kalmar efter flera månader på flykt. Här startar berättelsen om det moderna Sveriges uppkomst.

TEXT *Elisabet Hesseborn* ILLUSTRATION *Beata Boucht*

Anekdoten: Flyktingen som blev kung

UTE PÅ KALMARSUND ankrar ett fartyg upp. En liten båt lämnar skeppet och tar sikte på en enslig udde utanför Kalmar. När den slår mot stranden kliver en ung man i land i största hemlighet. Vattnet är fortfarande vårligt kyligt runt hans fötter. Men det spelar ingen roll, han är äntligen hemma.

Det är den sista maj 1520 och det är den ännu relativt okände adelsmannen Gustav Eriksson av ätten Vasa som står i vattenbrynet. Han som blev "kung Gösta" och den förste

i en rad Vasaregener. Men det vet han förstas inte än. Och inte vet han att halvåret senare ska flera i hans egen familj, adel, biskopar och borgare, förlora huvudet eller föras bort vid Stockholms blodbad. Han har förbannat den danske kung Kristian 11 sedan den dag då han blev lurad ombord på ett fartyg som gisslan och hamnade som fånge på slottet Kalø på Jylland. När han där nåddes av orosrykten hemifrån gav han sig av trots sitt hedersord på att inte fly.

En sägen berättar om hans flykt i september 1519, att han förklädd till en enkel oxdrivare slog följe med boskapshandlare och därför senare, till sin stora förtret, fick smeknamnet "Gustav Korumpa". I oktober kom Gustav till Lübeck där han genom goda kontakter fick hjälp med både kläder och pengar. Efter månader av väntan får han äntligen gå ombord på hansaskeppet der Rabe (Korpen) på väg mot Sverige.

I SVERIGE PÅGÅR sedan länge en maktkamp – vem har rätt till den svenska tronen? Sverige, Danmark och Norge har i nära 123 år ingått i Kalmarunionen, mestadels under dansk krona. Men detta är inget krig mellan danskar och svenskar – spelplanen är komplex och aktörerna ombytliga.

I huvuddrag: en unionstrogen rådsaristokrati mot ett Stureparti som förespråkade frigörelse. Nu är läget kritiskt, sedan februari står landet utan ledare. Riksföreståndare Sten Sture d.y. har dött av de skador han fått vid slaget mot kung Kristian 11:s armé på Åsundens is.

BORGEN HÄR I Kalmar, som sett unionen födas, är belägrad av danska trupper. Försvaret leds av Anna Bielke, änka efter slottets ståthållare. Hur, eller ens om, Gustav någonsin

lyckades ta sig förbi belägringen och in på slottet är det ingen som längre vet. En sägen berättar att han gömdes av en fiskare som i gryningen rodde honom in till slottsholmen. Vi vet heller inte vad som sades, kanske försökte han förgäves övertyga Kalmars krigströtta knektar och borgare att ett uppror var möjligt. Vad vi däremot vet är att han ganska snart reser vidare genom Småland, norrut.

»Anno &c 1520, den ytterste dagen Maji kom Götstaff Erichson till Kalmar.«

KÄLLOR OM Gustav Vasa är ofta osäkra. Många berättelser bygger på biskopen Peder Svarts krönika, som kungen själv sannolikt beställt i syfte att tillrättalägga sin historia och legitimera platsen på

tronen. Han var en skicklig men hänsynslös realpolitiker, kallad både landsfader och tyrann. 1500-talets Sverige var på många sätt annorlunda än det land vi lever i idag. Det var katolskt, i kyrkan talades latin och bibeln var för de lärda. Det var ett lösare sammanknutet land som fortfarande vilade på de medeltida landskapslagarna. När Gustav Vasa dör i sin säng på Stockholms slott 1560 har grunden lagts till det moderna Sverige. *

KÄLLOR: Böcker om Gustav Vasa skrivna av Olle Larsson, Lars-Olof Larsson och Richard Ohlsson, samt podden Historia.nu

Längst ut på Närsholmen ligger en av Sveriges vackraste fyrplatser. De blomsterrika ängarna hålls öppna av betande djur, stranden är lång och utsikten milsvid. Från och med i år driver STF vandrarhem i fyrvaktarbostaden. Vill du boka? Då finns mer info på: www.svenskaturistforeningen.se

GOTLAND RUNT

*För många är Gotland sol, bad och charmiga gränder.
Men för den historieintresserade finns så mycket mer
att utforska. Kulturvärden tog båten till "öjn" och följde
en snitslad bana i det byggda kulturarvet.*

TEXT OCH FOTO *Mia Fernlund*

Att besöka Gotland är lite som att åka utomlands. Det är kargare, gråare, råare än på fastlandet, men också grönare, vitare, blommigare, blåare och ett koncentrat av natur, kultur och god mat. Det doftar semester och äventyr.

En del av charmen med Gotland är just kontrasterna. Mellan lummiga ängar och karga stenhällar, mellan inland och havsband. Men också mellan krig och fred, natur och underjord.

Vår resa, mellan de kulturfastigheter som Statens fastighetsverk förvaltar, tog sex dagar och gick i rasande fart. Lägg gärna till en vecka och varva utflykter med strandhäng och hängmatta.

Här finns många befästningar som bevarats för eftervärlden. Vi börjar vår resa med att ta väg 148 från Visby till...

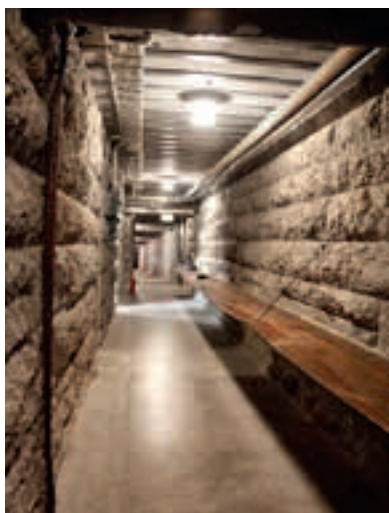
TINGSTÄDE FÄSTNING

Solen skiner från en klarblå himmel och när de flesta är på väg till stränderna är vi ett 30-tal personer som går under jorden på guidning.

På Gotland finns inga berg, så Tingstäde fästning, som byggdes 1898–1914, är nergrävd i marken. Härifrån skulle Visby försvaras mot angrepp norrifrån och här fanns Gotlands centralförråd av ammunition, kläder och livsmedel. 5 000 man skulle kunna bo och hålla ställningarna i 30 dagar om de blev ockuperade.

Skans 1, som vi besöker, är en av fem skansar på området. Mellan skansarna drogs det taggråd och hela försvarsområdet omfattar ungefär sex kilometer i omkrets. Jämför det med Visby ringmur som är 3,5 kilometer lång. Skansen är ungefär 100 x 100 meter och rymde upp till 300 man. Runt skansen ligger en vallgrav med räls. Inte för tåg, utan för stora rälsburna strålkastare.

Långa korridorer kantas av dörrar till kanontorn, kök, matförvaring, teknikrum, kontor och

Beväringarna i Tingstäde fästning ått i korridorerna vid uppfällbara långbord som än idag sitter fast i väggarna.

Vaktrum i skans 1 i Tingstäde fästning.

KULTURVARVET

Här är våra sju resmål med kulturarvet som gemensam nämnare.

1. Tingstäde fästning
2. Fårösund fästning
3. Karlsvärds fästning på Enholmen
4. Strandridaregården i Ljugarn
5. Närs fyrplats
6. Roma kloster och kungsgård
7. Ruinerna i Visby

*»Mellan skansarna drogs det taggtråd
och hela försvarsområdet omfattar
ungefär sex kilometer i omkrets.«*

Fårösunds fästnings mellersta batteri.

Karlsvärds fästnings östra donjon har fått tillbaka en av sina tolv kanoner och i logementen står sängar och kaminer kvar. Anläggningen demilitariserades så sent som 2010–2011 och är nu statligt byggnadsminne.

logement. Många teknikprylar finns kvar att beskåda liksom en historisk utställning.

FÅRÖSUNDS FÄSTNING

Väl ute i solen igen far vi norrut mot Fårösunds fästning, till större delen dold i sanddynerna, på Bungenäset längst upp vid Fårösund.

Fästningen byggdes 1885–86 efter att Sveriges kapacitet att värna sin neutralitet efter Krimkriget 1854–1856 ifrågasattes av England och Frankrike. De övertalade Sverige att befästa inloppet vid Fårö med tre fasta batterier och minpositioner. Efter första världskriget hade fästningen hunnit bli helt omodern och avvecklades. Men den var länge militärt skyddsområde.

Efter att militären lämnat och Statens fastighetsverk tagit över förvaltningen från Fortifikationsverket 1993 har det mellersta av de tre batterierna rustats och fått en hyresgäst som

driver hotell. Här strosar vi gärna på stranden, cyklar längs grusvägar ut på Bungenäset eller plaskar i poolen om det är för kallt i havet.

KARLSVÄRDS FÄSTNING PÅ ENHOLMEN

Vi tar oss vidare en bit ned längst nordöstra kusten till Slite. Där kliver vi ombord på den lilla fiskebåten Linnea och tar oss, tillsammans med hembygdsföreningen, till utposten Enholmen. Det är en karg ö med vacker utsikt och välbevarade fästningsruiner och andra senare militära byggnader. Sammantaget ger de en god bild av gotländsk militärhistoria från 1600-tal och fram till idag. Liksom Fårösunds fästning kom Karlsvärds fästning på Enholmen till 1855–1856 i efterdyningarna av Krimkriget. Men här har det byggts och rivits i omgångar. Här har också funnits ett kolerasjukhus och ön har använts som karantän.

»Den som går runt vandrar på en matta av timjan och kan njuta av ett rikt fågelliv, blommor, dofter, fridfullhet och en betagande utsikt.«

Vi går runt ön och ser lämningar efter den gamla femuddiga bastionen från mitten av 1600-talet och lär oss att stigen ner till havet – som mest ser ut som en svängd gång med uppskottade grusväggar – kallas ravelin.

På ön ligger nu två donjoner, logement som också inrättats för strid. Varje donjon var bestyckad med tolv kanoner och vi får gå in i den östra. Det är mörkt, kallt och fuktigt. Och spännande. Här står sängar med madrasserna kvar, några bedagade

spisar och även en kanon. Mitt för varje kanon fanns ett logement med 8 bäddar. I änden på byggnaden fanns ammunitionsförråd och kök.

Man behöver inte alls vara militärt intresserad för att njuta av Enholmen. Den som går runt vandrar på en matta av timjan och kan njuta av ett rikt fågelliv, blommor, dofter, fridfullhet och en betagande utsikt.

Vi far vidare söderut längs väg 146 och 143 på ostkusten för besöka...

Under de två världskriegen på 1900-talet var Enholmen bemannat av militär bevakningspersonal. Ett antal skytte- och observationsvärn uppfördes under denna tid längs stranden. Efter kriget har kustartilleriet i Fårösund använt Enholmen som plats vid beredskapsövningar.

*»Här är det havet, fåglarna
och vinden som står för ljuden.«*

STRANDRIDAREGÅRDEN I LJUGARN

Strandridare infördes i Sverige 1638. De var beridna lägre tjänstemän vid tullverkets kustbevakning som skulle patrullera längs kusterna. På Gotland såg de till att Visby fick tull på utförda varor.

Den ursprungliga Strandridaregården uppfördes omkring 1730 av bönder i närliggande socknar. De var skyldiga att se till att strandridaren och hans familj hade en bra bostad.

Stugan är möblerad med slitna, enkla och mycket vackra möbler och föremål. På övervåningen finns ett tullmuseum med exempel på smuggelgods och uppfinningsrika sätt att gömma godset.

I det nyare tullhuset som ligger på samma tomt drivs idag vandrarhem. Vi tackar för besöket och åker vidare för att möta solnedgången vid...

NÄRS FYRPLATS

Efter en färd på ringlande grusvägar tar det stopp framför ett par kor som står mitt på vägen och vägrar flytta på sig. Vi parkerar där strandängen börjar och går den sista halvkilometern till Näs fyrplats. Solen håller på att gå ned och ljuset över ängar, stränder och hav är magiskt. Vi njuter av tystnaden, eller snarare avsaknaden av civilisationens ljud. För här är det havet, fåglarna och vinden som står för ljuden.

En promenad på stranden och en värmande kopp med havt te får avsluta kvällen medan vi anar hur solen sakta doppar tårna i havet. Lyckliga den som lyckats boka plats på det nyöppnade vandrarhemmet och kan somna till vågornas rogivande brus.

Strandridaregården är inredd utifrån en bouppteckning från 1800-talet.

Tillåtelsens kapell i det gamla svinhuset används som rum för reflektion med en vägg för att lämna en hälsning, önskan eller bekännelse. Som en slags modern bikt.

I Kungsgårdens huvudbyggnad ligger idag ett hembygds-museum.

ROMA KLOSTER OCH KUNGSGÅRD

Roma kloster och kungsgård ligger längs väg 143, mitt på Gotland, mellan Visby och Ljugarn, omgärdad av sädesfält och alléer. Området kring Roma kloster har genom historien varit ett betydelsefullt centrum, som vikingatida handelsplats, mötesplats för det gotländska Alltinget under medeltiden och ett religiöst centrum under klostertiden.

Cisterciensklösteret i Roma, Sancta Maria de Guthnalia, grundades 1164. Läget vid en av de centrala vägsträckningarna mellan öst och väst

och den rika vattentillgången var perfekt för ett kloster med stor trädgård enligt Cisterciensermunkarna. De var både skickliga trädgårdsodlare och duktiga byggare. Tre dammar som munkarna anlade finns fortfarande kvar.

I samband med reformationen konfiskerades Roma kloster omkring år 1530 och blev i stället säte för statsmaktens styreman på Gotland. Först som dansk kungsgård och efter att Gotland återigen blivit svenskt 1645, för svenska landshövdingar.

På 1700-talet revs de flesta klosterbyggnaderna. Kvar finns idag ruinerna av kyrkan och delar av klostergrunden. Sommartid brukar det spelas teater i ruinen, något som är väl värt ett besök, gärna med picknick i pausen.

Den nuvarande kungsgården med en huvudbyggnad och två flyglar byggdes av sten från klosterruinerna, åt landshövding Johan Didrik Grönhage, år 1733. Idag rymmer huvudbyggnaden en utställning om bygden och länsresidenset ligger i Visby. I flyglarna finns kafé och butiker.

Att ströva i den omgivande trädgården är som en vandrande meditation. Klostermurar, lämningar och träd ger svalka under varma sommardagar. Missa inte det gamla svinhuset där du kan lämna en önskan eller avslöja en hemlis.

*S:t Clemens kyrka
från 1200-talet – en
av gotlänningarnas
församlingskyrkor.*

Ruinerna i Visby

Vi avslutar vår resa med att besöka alla Visbys kyrkoruiner. Den vise väljer ut några och sparar resten till en annan gång. Den vetgirige kan djupdyka i fakta på www.sfv.se.

Att det finns så många ruiner just i Visby beror på att staden under medeltiden var en viktig knutpunkt för handeln mellan östersjöländerna, Ryssland och norra Europa. Kyrkans korståg mot hedningarna tog sin väg över Gotland och Visby. Stora resurser och befolkningsökning ledde till ett omfattande byggande, inte minst av kyrkor.

Från mitten av 1100-talet och fram till brandskattningen av Visby 1360 byggdes minst tolv kyrkor innanför Visby ringmur och två utanför. Många kyrkor var församlingskyrkor, andra byggdes

1. Drotten, cirka 1240
Tysk församlingskyrka. Om- och tillbyggd under medeltiden. Övergavs efter reformationen.

2. S:t Hans & S:t Per, 1000-1100
Sammanbyggda församlingskyrkor. Tillägnade Johannes (Döparen) och aposteln Petrus. Två av de äldsta.

3. S:ta Katarina (Karin), 1233-1250
Franciskanerorden. Gotiskt kor från 1400. Ruin från 1700.

4. S:t Lars, 1210-1220
Efter S:t Laurentius. Gotlänningarnas församlingskyrka med östliga influenser. Övergavs vid reformationen.

6. Helge And, 1200-talet
Uppförd av biskop Albert av Riga. Den mest originella med åttasidigt långhus i två våningar och ett rakt, avslutat kor.

5. S:t Nicolai, 1215-1220
Tysk församlingskyrka. 1228 Dominikansk konventkyrka. Skadades svårt vid Lybeckarnas anfall 1525.

VISBY RUINER

På gotlandsmuseum.se finns mer besöksinformation både till Visbys ruiner och andra gotländska sevärdheter.

7. S:t Görän, 1200-tal
De spetälskas kyrka, placerad bredvid spetälskehospital utanför ringmuren för att minska risken för smittspridning.

8. S:t Clemens, cirka 1100
En av de äldsta. Troligen församlingskyrka med gravplats.

av särskilda gillen och några ingick i stora kloster. Under 1500-talet innebar reformationen dödsstöten för ett flertal kyrkor. Klostren stängdes och de flesta kyrkorna lämnades att förfalla. De fint huggna stenarna användes till andra byggnader och det var först år 1805 som ruinerna fridlystes.

Idag finns tio kyrkoruiner ovan jord innanför ringmuren och två utanför. Sankta Maria, med sina äldsta delar från 1100-talet, är idag Visbys domkyrka.

Sankta Katarina är den mest centrala och ligger vid Stora torget. S:t Clemens är en av de äldsta och var förmodligen en församlingskyrka. Den mest svärupptäckta ruinen är nog

VILL DU VETA MER?

På www.sfv.se finns mer information om alla fastigheter. För besöksinformation – besök våra hyresgästers hemsidor.

Sankta Gertrud, som ligger på en privat tomt. Här låg ett kapell från 1460-70-talen ägnat åt en abbedissa i det belgiska klostret Nivelles på 600-talet. Hon avbildas ovanför porten med en kyrka i famnen. Utöver sin vurm för att bygga kyrkor var hon trädgårdsmästarnas och resenärernas skyddshelgon och beskyddarinna mot råttor och möss.

S:t Hans och S:t Per är sammanbyggda och ägnade åt Johannes (troligen Döparen) respektive aposteln Petrus. Kvar idag finns delar av murverk och innanför dessa drivs bland annat kafé.

Helge And-kyrkan är den mest originella, med ett åttasidigt långhus i två våningar och ett rakt avslutat kor.

13. Mynthuset, 1200-tal
Inlemmat i muren omkring 1280.
Kan ha använts som tullhus.

14. Solberga klosterruin,
1246–1404
Gotlands enda nunnekloster vid
den tiden.

15. Visborgs slottsruin, 1400-tal
Sammanbyggt med ringmuren,
ruin sedan 1600-talets slut.

12. Tjärkokeriet, 1200-tal
Byggt före och inlemmat i östra
ringmuren där tjära kokades för
impregnering av tågvirke.

11. S:t Olof, cirka 1240
Tysk församlingskyrka efter att S:t Nicolai tagits över av
dominikanerna. Övergavs vid reformationen.

9. S:t Gertrud, 1460–1470
På platsen har legat ett kapell ägnat
åt Sankta Gertrud av Nivelles.
Abedissa på 600-talet.

10. Dalmanstornet, 1200-tal
Fick sitt namn och sadeltak under
nödåret 1784.

Norderklint, med utsikt över Domkyrkan S:t Maria och med
S:t Nicolai inom hörhåll.

Vi tar oss ner till Botaniska trädgården och beundrar den
trädstam som vuxit ihop med Sankt Olofs ruin. Vackert att
beskåda men ett bekymmer för ruinvårdare eftersom trädet
sakta spränger sönder ruinen.

Solen börjar gå ner och vi tar oss upp på klinten för picknick
på slänten och för att tjuvlyssna på en konsert från S:t Nicolai
kyrkoruin medan solen går ner över havet och stadens tak.

Det är dags för oss att lämna ön med en skatt av minnen och
fotografier. Platserna, människorna, historien och dofterna – en
del av det kultur- och naturarv som tillhör oss alla. *

KÄLLOR: Statens fastighetsverks vårdprogram och kulturmiljö-
specialister; platsernas hemsidor samt intervjuer med personer på plats.

Skeletten skvallrar om historien

Skelettfynden vid Stockholms slott väckte stort uppseende tidigare i år. Kanske är det några av stadens första invånare som ligger här under gatstenen. Nu ska alla skelett analyseras grundligt för att ge en bredare bild av medeltidens stockholmare.

TEXT Johan Wickström FOTO Arkeologikonsult

Det började som ett standardprojekt för Statens fastighetsverk våren 2019. Ett fordonshinder skulle installeras mellan Stockholms slott och Storkyrkan mot Slottsbacken. Men när grävmaskinisten satte skopan i marken fick han avbryta ganska omgående. Bara en halvmeter ner – under utfyllnads-massorna – stötte man på de första skelettdelarna under gatubeläggningen.

– Vi visste att det fanns en kyrkogård på denna plats och att vi skulle kunna hitta skelett här. Men att det skulle vara så här många hade vi ingen aning om, säger Agneta Flood, arkeolog på företaget Arkeologikonsult som ansvarar för utgrävningen och som övervakat schaktningen från första skoptaget.

EFTER FLERA månaders noggrann utgrävning – för hand – kunde arkeologerna räkna in 230 skelett på en cirka 50 kvadratmeter stor yta, en liten del av den forna kyrkogården. Skeletten har legat i 14 lager och är från olika tids-skeden. Kanske är detta Stockholms äldsta begravningsplats. Ett myntfynd från kung Magnus Erikssons tid långt ner i de understa lagren indikerar att de äldsta skeletten kan vara ända från

1350-talet, medan de yngsta högst upptroligen härrör från 1550-talet.

Skeletten är fint placerade, gruppvis, och många har varit insvepta i tyg. Runt de yngre fanns rester av kistor.

– Det är övervägande unga kvinnor och barn som begravdes här mot norr, vilket var brukligt. I folkmun kallades under medeltiden denna kyrkogård för helvetet, vilket visar att det inte var så attraktivt att ligga här. De flesta män fick de finare placeringarna i söder, säger Agneta Flood.

Kyrkan på denna plats nämns första

Här, under tältet på nordöstra sidan av Storkyrkan, grävdes de medeltida skeletten fram.

gången på 1200-talet, men den eldhärjades och ersattes av en stenkyrka som utgör grunden till Storkyrkan idag. Utgrävningarna har spridit ny kunskap om kyrkan och dess placering.

– Nu kan vi se att kyrkogården har sträckt sig åtminstone tio meter ut från kyrkan. Vi har också grävt fram en kyrkogårdsmur som vi inte kände till innan, och en del begravdes även utanför muren.

NU LIGGER ALLA 230 skelett pryddligt nedpackade i var sin låda i väntan på att analyseras av Agneta Flood och hennes kolleger. Del för del går igenom grundligt: kranium, bäcken, armar, ben och tänder. På så sätt kan de få en mer utförlig bild av medeltidsmänniskornas hälsostatus, sjukdomar och livsbetingelser i stort. Klart redan nu är att många av personerna haft ett strapatsrikt liv, kantat av skador.

Vad som ska hända närmast med skeletten är inte klart än. Beslutet ligger på länsstyrelsens bord. I skrivande stund – i mitten av maj – pågår ytterligare utgrävningar på norra sidan av kyrkan.

– Vi gräver inte lika djupt här, men nu har vi hittat cirka 45 skelett till och det kan nog bli ytterligare ett 30-tal. Det här är ett väldigt unikt projekt. Jag kommer aldrig att få gräva något liknande i Sverige. *

Här ligger två av de 230 skelett som arkeologerna grävt fram mellan Storkyrkan och Stockholms slott. Troligen är det Stockholms första kyrkogård, där de äldsta fynden är från 1300-talet.

*Elsa Notstrand och Ola Hellekant Nilsson
bredvid den gamla vaktkuren på Tumba bruk.*

Kulturens VÄKTAARE

*Kvalitet och kontinuitet. Statens fastighetsverks slotts- och husarkitekter hjälper till att vårda våra viktigaste byggnadsminnen. Kulturvärden har träffat två av dem: **Elsa Notstrand** och **Ola Hellekant Nilsson**.*

TEXT *Johan Wickström* FOTO *Melker Dahlstrand*

Allévägen i Tumba bruk har haft samma sträckning sedan träden planterades. Här bredvid Tumbaån påbörjade Riksbanken (Riksens Ständers bank) landets sedeltillverkning för 260 år sedan – och byggde samtidigt upp ett litet samhälle runt den nya expansiva industrin.

Att ströva omkring här ger en levande bild av forna tiders brukssamhälle. Byggnadernas form och placering avslöjar tydliga hierarkier och strukturer. I de fina arbetarlängorna med varsin trädgårdstappa bor idag runt 150 personer; flertalet av dem har ett helt yrkesliv bakom sig på pappersbruket.

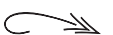
TUMBA BRUK ÄR EN AV SFV:S ”krävande kulturmiljöer” som har en egen husarkitekt. Sedan några månader tillbaka är det Ola Hellekant Nilsson som har den rollen. Tillsammans med slottsarkitekten Elsa Notstrand och

SFV:S tekniska förvaltare på plats, Kenneth Herkevall, strövar vi runt för att titta närmare på den särpräglade kulturmiljön.

– Det ska bli oerhört spännande att ta tag i det här uppdraget. Samtidigt är ju detta en miljö med stora inslag av bostäder och kommersiella lokaler, så frågorna är ofta desamma som i mina andra uppdrag, även om dessa byggnader är skyddade på ett annat sätt, säger Ola Hellekant Nilsson.

TANKEN MED SFV:S slotts- och husarkitekter är att de ska stå för kontinuitet och kvalitet i förvaltningen av våra känsligaste kulturmiljöer. De ska säkerställa att kulturvärdena beaktas när fastigheterna utvecklas och förändras och vara ett kunskapsstöd för sfv:s förvaltare.

Ola Hellekant Nilsson har redan börjat ”hovra över området”, som han säger, och sätta sig in i de olika delarna. Totalt handlar det om ett femtiotal byggnader på bruksområdet.

– Tillsammans med Kenneth har jag börjat ringa in viktiga områden och åtgärder. Mycket handlar om grundläggande saker: radonfrågor, putsförbättringar och fönsterbyten till exempel. Titta däruppe, säger han och pekar upp mot ett av de gamla uthusen där några hantverkare stryker falurött över träfasaden.

– De byggnaderna är förråd nuförtiden och har varit i dåligt skick länge. Den här uppgraderingen blir bara den ett lyft för helheten.

»Det gäller att ha tålamod och göra mesta möjliga av den budget som finns.«

ELSA NOTSTRAND har också fått uppdrag som husarkitekt under våren, för Strömsholms ridskola med tillhörande kringbyggnader. Men sedan 2017 är hon också slottsarkitekt för Strömsholms slott och har därmed fått lite perspektiv på uppdraget.

– Jag hade högtflygande planer när jag började. Men det är samtidigt en tight budget eftersom Strömsholms slott till stor del är en bidragsfastighet. Det handlar mycket om att prioritera bland åtgärderna och att stödja förvaltarna. Vi hjälper också till att bringa ordning och reda i dokumentationen, samtidigt som vi ökar kunskapen om objektets historia, säger Elsa Notstrand.

Idag driver hon ett tiotal projekt på Strömsholms slott: från ett större värmeprojekt till att få igång ett fint gammalt urverk som stått still ett tag. Det är stora och små uppdrag som kan kräva många olika kompetenser.

Som slotts- och husarkitekt är man också generalkonsult för ett antal olika underkonsulter som också ingår i svf:s upphandling, från byggnadsantikvarier och tillgänglighetsexperten till elkonsulter och landskapsarkitekter.

– Det måste vara kvalificerade personer och jag har ansvaret för att alla levererar rätt kvalitet. Det är en hel del projektledning i det här uppdraget, konstaterar Elsa Notstrand.

Elsa Notstrand och Ola Hellekant Nilsson har många gemensamma nämnare: de är egenföretagare med lång och

Färgprover från flera sekler på Förvaltarbostaden i Tumba bruk som sparats av antikvariska skäl.

SLOTTS- OCH HUSARKITEKTER

Statens fastighetsverk har ett 70-tal slotts- och husarkitekter för byggnader och anläggningar som kräver extra stor kompetens för att utvecklas och bevaras. Det gäller allt från slott och fästningar till museer, residens och bibliotek.

Läs mer om uppdragen på svf.se/slottsarkitekter och svf.se/husarkitekter

bred erfarenhet av olika arkitektroller, de har stora nätverk och konventionella projekt vid sidan av uppdragen för SFV. Och de hade båda sökt flera slotts- och husarkitekttjänster innan de fick sina uppdrag.

– Det kändes fantastiskt kul att få uppdraget och det ger också perspektiv till mina övriga projekt, till exempel vikten av att mer återbruka material som finns i byggnader, säger Ola Hellekant Nilsson.

Vilka är de största utmaningarna?

– För slottsdelen är det att ha tålmod och göra mesta möjliga av den budget som finns. Och när det gäller ridskolan handlar det om att jag måste komma ikapp kunskapsmässigt, eftersom uppdraget är nytt, byggnaderna många och verksamheter pågår eller planeras för fullt, säger Elsa Notstrand.

FÖR TUMBA BRUK är förutsättningen lite annorlunda:

– Utmaningen här är att se till att området kan fortsätta att leva som bostadsområde när arbetskraften inte bor kvar. Det gäller att skapa en attraktiv och bra boendemiljö här, samtidigt som vi värnar kulturvärdena, säger Ola Hellekant Nilsson.

Vi avrundar promenaden med lite porträttfoto vid den gamla vaktkuren utanför pappersbruket. Säkerheten runt sedelfabriken har alltid varit rigorös, även idag då det är ett privat företag som fortsatt med värdepapperstillverkning i bruket.

– Som slottsarkitekt får man en väldigt nära relation till sin miljö. Det är fantasieggande och väldigt mycket en skönhetsupplevelse att jobba med de här objekten, säger Elsa Notstrand och tar upp mobilen för att ta egna bilder av den lilla vaktkuren. *

FOTO SFV/MICHAEL EDLUND

Strömsholms slott med det gamla urverket som nu ska dras igång igen – ett av de projekt som Elsa Notstrand jobbar med.

FOTO ÅKE ERIKSON LINDMAN

Vita ridhuset ingår i Elsa Notstrands uppdrag som husarkitekt för Strömsholms ridskola.

”VI VILL ATT ARKITEKTERNA SKA VÄRNA FASTIGHETEN”

SYSTEMET MED slotts- och husarkitekter har utvecklats successivt under de senaste hundra åren – först i Byggnadsstyrelsens regi, sedan har Statens fastighetsverk utvecklat modellen vidare.

– Från början var det slott och fästningar som hade ansvariga arkitekter. Därefter har antalet fastigheter med ansvariga arkitekter utvidgats, till exempel museer. Idag har Statens fastighetsverk ett 70-tal slotts- och husarkitekter i Sverige och på ambassader och residens i utlandet, säger Karin Svenonius, arkitekt- och kulturmiljöspecialist på SFV.

Syftet med slotts- och husarkitekterna är att de ska stå för långsiktighet och kvalitet när det gäller att förvalta och utveckla SFV:s mest krävande fastigheter. Därför är uppdragstiden

lång: tre år med möjlighet till förlängning med ytterligare sex år.

I uppdraget ingår också att ha ett ansvar för alla delar i projektet, vilket kräver ett brett nätverk av underkonsulter.

– Som slotts- och husarkitekt räcker det inte att vara skicklig på gestaltning och ha ett stort kulturhistoriskt kunnande. Du måste också vara duktig på att samordna och kommunicera och kunna hantera komplexa målkonflikter mellan vår tids krav och kulturmiljö, säger Karin Svenonius.

Slotts- och husarkitekterna har ett stort ansvar och kan göra mycket på

Karin Svenonius, SFV.

egen hand. Men i slutändan är det Statens fastighetsverk som beslutar om vilka åtgärder som ska utföras, poängterar Karin Svenonius:

– Vi vill att arkitekterna ska vara engagerade och värna fastigheten. Men den löpande dialogen med förvaltarna på SFV är oerhört viktig. Arkitekterna jobbar

på uppdrag av oss.

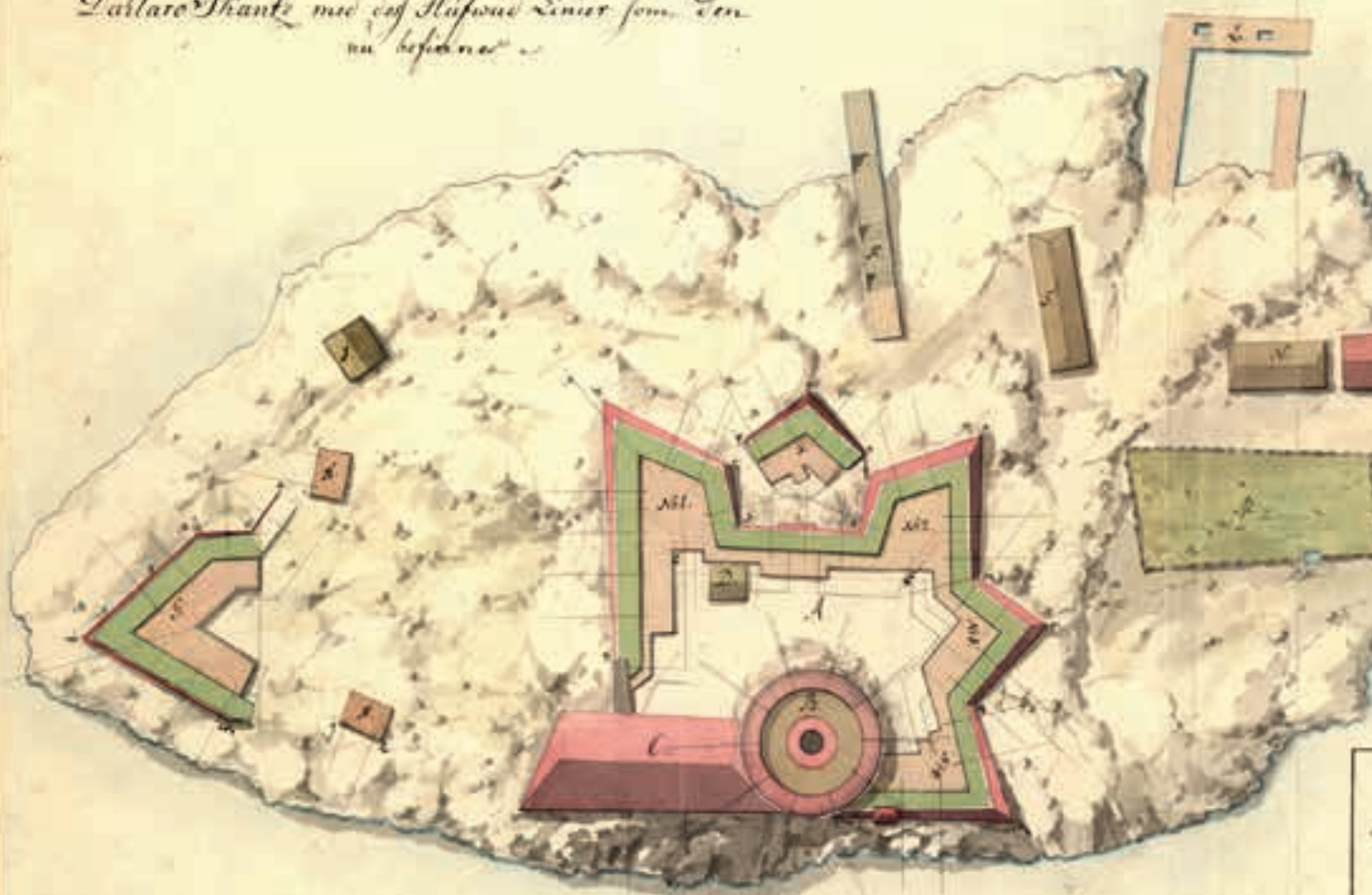
Även om kraven är höga vill SFV gärna få in nya arkitekter.

– Och den som fått nej första gången kan mycket väl komma ifråga för ett annat uppdrag. Så mitt råd till hugade arkitekter är: Ge inte upp – det är ett spännande uppdrag.

SKISSEN: DALARÖ SKANS

ILLUSTRATION RIKSARKIVET

Plan Charta
 af Dalarö Skantz med en Slöfvar Sener som Sen
 nu befästa

Explication öfver förstånde Ritning

A. Skantz med inflyfvid linie	L. Slen Briggen med en Slöfva
B. Tornet	med en Ligg till innan de följande
C. Commandants hus	M. Tjänsthuset
D. Corps de garde	N. Fortifications material Bods
E. Slen gånge väder Batterier	O. Artilleris material Bods
F. Kavelin framför porten af skantz	P. Sammanhörs Baraque
G. Detegens Slen och material	Q. Nya den Baraque
H. Slöfvar Batterier	R. En gammal Sluga
I. Nya fortifikation till ligg	S. Nya den eller gamla Sluggen
K. Commandants Briggen	T. Slen Briggen med ett aftride

Stockholm d. 22 Decembris
 1716

Fästning i fin form

DEN VACKRA ritningen av Dalarö Skans visar hur befästningen såg ut 1766. Då hade den redan funnits i över 100 år. Utbyggnaden tog dock sin rundliga tid. Skansen började anläggas 1656 och var tänkt att skydda södra inloppet till Stockholms skärgård. Under en inspektion 1683 upptäckte Erik Dahlberg, som då var direktör för fortifikationen, att anläggningarna av trä och jord var förfallna. Han föreslog att de skulle ersättas med konstruktioner i sten och ett runt torn i tre våningar. Arbetet kom dock inte igång förrän 1698. Under 1700-talets första årtionden uppfördes kommandanthuset (C) och det sammanbyggda tornets (B) två första våningar. Först 1753, 50 år efter Erik Dahlbergs död, fick tornet sin huv.

I den utförliga explicationen av ritningen från 1766 hittar man stort som smått: materialbodar, baracker, smedjan... Inalles var anläggningen bestyckad med 63 artilleripjäser. Någon användning för alla kanoner fick man dock aldrig. Vid rysshärjningarna sommaren 1719 kringseglades befästningen och inte heller under finska kriget 1808–1809 prövades fästningens förmåga. 1854 utgick Dalarö skans ur rikets fasta försvar. Skansen blev byggnadsminnesmärkt 1935 och inrymmer idag en festvåning. Sedan 1993 ägs och förvaltas byggnaden av Statens fastighetsverk.

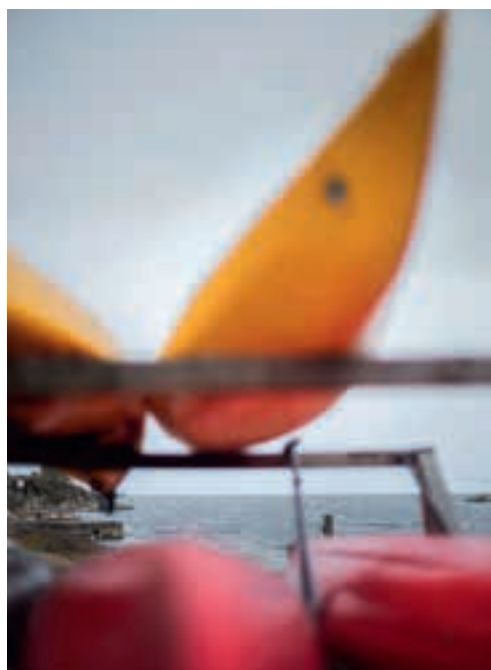
CARL JOHAN LILJEGREN

KRIG

FRED

Försvarsanläggningen i Arholma var i drift mellan 1968 och 1992, men var aldrig bemannad utom under övningar. Men den var alltid redo för strid.

I runt 25 år var Batteri Arholma Stockholms nordligaste utpost mot fienden i öst. Idag är det en välbesökt museianläggning med tillhörande vandrarhem – där allt vatten tas direkt från Östersjön och renas på plats.

TEXT Johan Wickström FOTO Melker Dahlstrand

EN HÅLLBAR UTPOST

Krig eller fred. Ett petroleumblätt skåp i Batteri Arholmas hjärta, djupt inne i berget, har två inställningar. För dagen inställt på fred, betryggande nog.

Ovanför våra huvuden, en våning upp, står den stora Boforspjäsen, vars decimetertjocka rör skjuter ut från bergets topp. Denna kanon – tillsammans

med syskonanläggningen på grannön Ovenskär – utgjorde Batteri Arholma och var en viktig kugge i det försvarssystem som byggdes upp i Sverige i skuggan av kalla kriget.

Det var Stockholms skärgårds nordligaste utpost och den topphemliga anläggningen stod klar 1968. Från dess maskinrum kunde kanonen automatmatas med 36 granater i minuten som kunde träffa mål på två mils avstånd med en felmarginal på en halvmeter.

Spränggranaterna ligger fortfarande på rad i rummet, dock utan laddning.

Det fanns gott om såna här anläggningar runt om längs Sveriges kuster, men Batteri Arholma är ett av de få som är kvar. Sedan 2008 som museum och byggnadsminne, förvaltad av Statens fastighetsverk.

– Vi har cirka 3 000 besökare här inne varje år, säger Robin Vesterlund som guidar oss runt i bergs-labyrinten och som också

I maskinrummet förvarades 750 granater, 16 i varje magasin.

driver det vandrarhem som ligger i anslutning utanför.

– Det var de förra hyresgästerna som byggde upp museet och satte igång vandrarhemmet. Vi hade ett bra utgångsläge när vi tog över 2016, och sedan dess har vi bland annat utvecklat restaurangverksamheten och satsat mycket på konferensverksamhet.

PÅ ARHOLMA NORD finns totalt 75 bäddar, utspridda på sex hus. Det är ett populärt sommarställe, inte minst för barnfamiljer. Utöver bad bjuds det på

kajak, linbana (zipline) och mountainbike. De aktiviteterna känns dock lite fjärran just denna bistra vårdag, då termometern snuddar ner mot nollstrecket.

Ett vanligt år skulle konferenser och bröllop nu börja ta fart här ute på den vackra skärgårdsön, innan sommarsäsongen börjar på allvar. Men alla majbokningar har raderats på grund av coronapandemin.

– Vi vet inte hur övriga säsongen kommer att se ut, men vi hoppas att det tar sig lite i juni. Jag har precis bokat in ett par klassresor i alla fall. Och sfv har

reducerat hyran för oss, säger Robin Vesterlund. Nu pågår istället allehanda renoveringar av vandrarhemmet: väggar fixas, nya golv läggs och fasader målas. En sak är dock redan på plats, sedan förra året: vattenreningsanläggningen inne i berggrummet. Här hämtas vattnet direkt från Östersjön och filtreras, avsaltas, renas och mineraliseras. Systemet täcker hela vandrarhemmets vattenbehov.

– Det var vattenbristen 2018 som gjorde att vi började diskutera den här lösningen med sfv. Det var nästan slut i våra brunnar och vi måste hitta en ny hållbar lösning, säger Robin Vesterlund.

ARHOLMA

Arholma är en ö i Stockholms norra skärgård, i Norrtälje kommun. På ön bor ett 50-tal personer och här finns bland annat handelsbod, kapell och sjömärket Arholma båk. Större delen av ön är naturreservat. Det går båturer flera gånger per dag från Simpnäs.

Läs mer om vandrarhemmet på arholmanord.se

SJÄLVA ANLÄGGNINGEN ser inte så mycket ut för världen: en slang från en brunn går in i en liten reningstub och sedan förs vattnet vidare till tre små lådor som ser ut ungefär som hårddiskar till en dator. När vattnet renats förs det vidare till en stor tank (17 kubikmeter), som täcker dygnsanvändningen på vandrarhemmet under högsäsong.

ILLUSTRATION SVEN MALMBERG

Robin Vesterlund driver Arholma Nord sedan 2016.

Batteri Arholma var en av 14 kanoner som skulle skydda inseglingslederna i Stockholms norra skärgård.

SÅ SÄKRAS VATTENFÖRSÖRJNINGEN

Vattenförsörjningen på Arholma Nord hade varit bekymmersam i flera år innan vattenreningsanläggningen kom på plats. Dels räckte vattnet inte till när verksamheten hade som störst beläggning, dels var kvaliteten på vattnet inte helt bra.

– Vi försökte med olika lösningar men hade ändå svårt att uppfylla miljökraven. Då upptäckte vi den här lösningen med filter som renar det bräckta vattnet från Östersjön. Den är lätt att byta ut och bygga på vid behov, säger Anders Hallström, teknisk förvaltare på SFV.

Under resans gång kom man även på det smarta i att placera reningsverket i berggrum, där det fanns ett inlopp från havet till en havsbassäng som försvaret tidigare använt för kylsystem till kanoner och lokaler. Därmed står det garanterat frostfritt också.

– Med facit i hand har vi nu ett rent fint vatten som räcker till och som totalt sett är billigare än tidigare.

Vattenreningsanläggningen ser ut som en hårddisk.

Vi fortsätter färden genom det märkliga museet: köket med kantinen, stridsledningscentralen med radar-skärmar och maskinrummet, vars dieselaggregat kunde försörja hela anläggningen i en månad utan kontakt med omvärlden. Det är en hel liten värld där totalt 110 personer skulle kunna jobba och bo. Logementen är trånga, med trevningssängar staplade bredvid i varandra med minimalt utrymme emellan. Bara batterichefen fick eget rum, mycket spartanskt dock.

I många rum står naturtrogna dockor, i full mundering. Här finns även en operationsanläggning, där en person ligger på britsen, under militärläkarnas övervakande ögon.

– Det var ordning och reda på militären. All sjukvårdsutrustning ligger på sina platser, säger Robin Vesterlund och drar ut en av medicinlådorna och börjar kika på innehållet. När Batteri Arholma

blev museum byggdes en extra nödutgång. Vi går ut genom den och hamnar högst upp på berget, på militärbasens hjässa. Där tornar den stolta kanonen upp sig, i sydostlig riktning – ”mot St Petersburg”. Under kalla kriget låg den nedfärd med maskeringsnät och flera attrapper runt omkring för att förvilla fienden.

ANLÄGGNINGEN var aldrig bemannad i fredstid utan användes bara i krigsövningar. 1992 var sista gången det small från kanonen. Efter 25 år hade anläggningen blivit omodern, ett lätt byte för kryssningsmissiler. Men som en levande gestaltning av militärlivet under kalla kriget kommer det förhoppningsvis att leva vidare även för framtida generationer. *

Vid stridsledningscentralens dator – uppdaterad på 1980-talet – sitter en av de många naturtrogna dockor som finns i anläggningen.

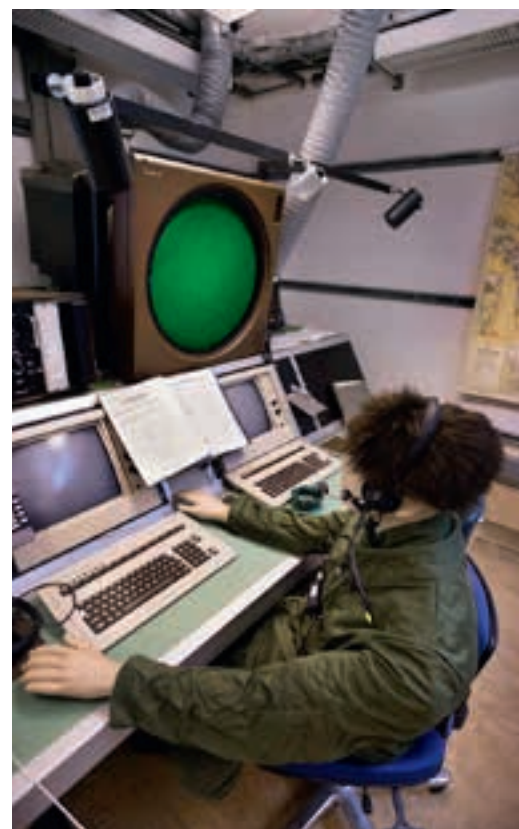

FOTO SFV/MIA FERNLUND, ILLUSTRATION FILIPPA LÄGERBLAD, HOS ARKITEKTER AB

Roggeborgen rustas upp

FÖR ATT SKAPA bättre möjligheter för allmänheten att besöka Roggeborgen i Strängnäs bygger Statens fastighetsverk och Kungliga biblioteket en ny utrymningstrappa mellan Rikssalen högst upp och nödutgången i källarplanet. Samtidigt förstärks ventilationen till och från Rikssalen genom en anläggning med värmeåtervinning. Ombyggnaden blir klar vid årsskiftet och innebär att Rikssalen kommer att kunna ta emot 120 besökare samtidigt, mot dagens 15 personer.

FOTO SFV/MIKAEL LINDBERG

FOTO JOHAN MONSEN

SOLCELLER GER EL TILL HEMSÖ FÄSTNING

HEMSÖ FÄSTNING utanför Härnösand har blivit ett populärt utflyktsmål. Här har SFV jobbat med att hitta hållbara energilösningar. Det senaste tillskottet är 352 solpaneler som ska försörja berggrummen med ventilation och uppvärmning. Totalt beräknas anläggningen, 100 kW, producera cirka 85 MWh el per år. Det motsvarar cirka 20 procent av det totala elbehovet.

STILFULL KNOPP VID ORNÄSSTUGAN

VACKERT DALARÖD med en förgylld knopp är Ornässtugans nyresta flaggstång. Flaggstångknoppen hittades av en slump i en vedbod på platsen.

– Knoppen är av trä och har troligen suttit på en tidigare flaggstång på platsen. Den var i dåligt skick men har nu renoverats och målats i en vacker guldfärg, berättar Lars-Erik Berglund, förvaltare vid SFV.

MÅNGA SVAR OM MOJÄNGEN

DET RÅDER ingen brist på kreativitet bland våra läsare. Det visar variationen på svar i förra numrets tävling där vi frågade efter funktionen för den träkonstruktion som står på vinden till Tynnelsö slott. Bland förslagen finns allt från torkanordning för stövlar till upphängning vid ljusstöpnig och foderbord för getter.

Redaktionen gnuggar händerna över alla svar men tar sig för pannan i valet av vinnare. Lotten har fått avgöra och de lyckliga meddelas via mail. Frågan går nu vidare ut på SFV:s sidor i sociala medier så får vi se om någon lyckas knäcka gåtan.

FOTO MELKER DAHLSTRAND

Sök smarta lösningar i vårt förflutna

Att forma miljöer med eftertanke, klokhet och trygg hand är viktigt och genom omsorgsfull gestaltning kan vi skapa stora värden. Det gäller både när vi utvecklar och tar hand om befintliga miljöer och när vi skapar nya. I regeringens "Politik för gestaltad livsmiljö" står det att omsorgsfull gestaltning bland annat ska leda till hållbarhet och jämlikhet. Utformningen av våra livsmiljöer är därför inte en fråga för några få intresserade utan viktig för hela samhället. Det står även att "gestaltning av den befintliga livsmiljön och förvaltning av de kulturvärden som finns där är en lika viktig uppgift som skapandet av nya områden" och att "perspektivet gestaltad livsmiljö innebär en helhetssyn där kulturarv och kulturmiljö är självklara delar".

Gestaltning görs i alla skeden från planering till byggande och förvaltning. Att gestalta en miljö omsorgsfullt handlar om att få ihop helheten utifrån begrepp som skönhet, robusthet och ändamålsenlighet. Detta är en svår och komplex uppgift och det är inget man löser ensam eller inom ett kompetensområde. Det tar tid och det kräver att vi arbetar hela vägen från ax till limpa utan att tappa känslan för samspelet mellan helhet och detalj.

UNDER MITT FÖRSTA år som riksarkitekt har jag sett många fina exempel på omsorgsfullt gestaltade livsmiljöer och även blivit medveten om ett antal trender inom området. Ofta har en ökad medvetenhet om kulturmiljön och samarbete mellan personer med arkitektonisk kompetens och personer med antikvarisk kompetens bidragit till att skapa värden. Några exempel på trender är att:

FOTO HANNA FRANZÉN – BOVERKET

»Medvetenheten om kulturmiljön har bidragit till att skapa värden.«

- Arkitekter söker smarta lösningar i vårt förflutna. Det kan handla om att bo på liten yta, bygga energisnålt eller använda återupptäckta hållbara material. Ett exempel är plusenergihuset i Norra Djurgårdsstaden som hämtat inspiration från den gamla parstugans planlösning och dess sätt att hantera energi under olika årstider. Ett annat exempel är det stigande intresset för att bygga i trä.
- Medvetenheten ökar om betydelsen av att bygga på platsens villkor. Fina exempel finns bland annat i Norrköping i det gamla industrilandskapet mitt i staden och i Jubileumsparken i Göteborg, där spår från hamnverksamheten blivit grunden för gestaltning av parken.
- Ta hand om och använd det redan byggda. Re:use är det nya modeuttrycket. Att använda byggmaterial från rivningar är ett sätt, men att låta bli att riva – att bygga om, ändra användning och anpassa till nya behov – är en allt hetare fråga. Trots allt berättar de byggda miljöerna inte bara om vårt förflutna utan de består även av redan förbrukade naturresurser och bundet kapital. Vi gör därför klokt i att nyttja dessa på ett bra sätt.

ATT TA HAND om de befintliga miljöerna är också att ha respekt för svårsmåttbara värden som handlar om människors trivsel, välmående och känsla av sammanhang. Det finns många fina exempel men det finns samtidigt mycket kvar att göra. Statliga myndigheter ska enligt riksdagens mål agera förebildligt. Ingen klarar detta själv, så låt oss kroka arm och hjälpas åt.

Tips: På Boverkets hemsida fyller vi kontinuerligt på med material om arkitektur och gestaltad livsmiljö. Vi har även utbildningar i PBL som exempelvis den nya webbutbildningen om PBL och kulturvärden.

HELENA BJARNEGÅRD, riksarkitekt

POSTTIDNING B

RETURADRESS Kulturvärden c/o Flowy, Box 15010, 167 15 Bromma

Prenumerera på Kulturvärden eller ändra din prenumerationsadress:

www.kulturvarden.prenservice.se eller ring 08-522 183 52.

Mot en expeditions- och portoavgift på 200 kronor

får du fyra nummer av Kulturvärden.

FOTO: MELKER DANILSTRAND

Lediga lokaler i historisk bankmiljö

Tumba bruk var länge en av landets hemligaste platser med höga krav på säkerhet. I Klockhuset tillverkades papper för sedlar och andra värdepapper för Riksbankens räkning. Kanske kan lokalerna passa ett företag inom bank och finans, försäkrings- eller säkerhetsbranschen. Klockhuset kan förstås också göras om till annat än kontor, låt din fantasi och entreprenörsanda husera fritt. Nu ska ett nytt kapitel skrivas i pappersbrukets historia.

Läs mer www.sfv.se/ledigalokaler

STATENS FASTIGHETSVERK